

ДИТИНА ТА ГОЛОДНІ РОКИ (СТРАТЕГІЇ ДОРΟΣЛОЇ ТА ДИТЯЧОЇ ПОВЕДІНКИ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ У 80-Х рр. XVIII ст.)

Одна із найбільших проблем, на якій людство зосереджує свою увагу, є проблема голоду та дитячого недоїдання (child hunger). Власне, "голод" долає моральні упередження, потреба біологічного виживання одна із тих граничних ситуацій, де низка інших людських інстинктів та набутого досвіду відходить на другий план. Однак й суспільна роль голоду є незаперечною. "Голодні роки" підштовхують великі соціальні зрушення та зміни, упокорення голодом нищить великі соціальні прошарки. Проблема голоду щодо українського народу давно вже переросла у масштаб великих національних лих, потреба розуміти й розібратися у яких приречена на упередженість.

Однак попередні двадцяті століття часи також мали подібні проблеми. Голод протягом століть став елементом біологічного режиму людства, однією з рис повсякденного життя. Голодні роки надходили з певною постійністю, варто лише статися двом неврожайам, а дорожняча й нестача харчів - характерна риса європейської історії до кінця XVIII ст., загалом глобальна історична проблема.¹ "Голодні роки" характерні для історії України. Існують згадки про голод 1093 р. в Давній Русі, тяжкі голодні роки 1569-1575 на заході українських земель, 1630-і роки (особливо 1637-1638), нові голодні роки під час великих політичних і соціальних змін 1648-1651 рр., голодні 1661, 1673-1674 рр. у Західній Україні, голодний час 1698-1699 рр. на Лівобережжі². Голод панував 1749 р. на Слобідській Україні та Гетьманщині у зв'язку із нашествиям сарани 1748 р.³

Ми повинні зазначити й яскраве відображення голоду як такого в українському красному письменстві пізнішого часу.⁴

Особливо проблематика голоду стосувалась малородючих північних лівобережних українських районів. У даному разі у сфері нашого зацікавлення голодні 1780-і рр. та дитина. Насамперед із наявних джерел ми прагнули дослідити й зрозуміти стратегії поведінки дітей. Дізнатися, як зберігалось дитяче життя під час голоду й, відповідно, чи бодай частково надавалась увага репродуктивній функції соціуму. Незважаючи на певну табуйованість теми, ми спробували хоча б частково наблизитися до розуміння дитячого світу в минулому. Одразу зазначимо, великий парадокс - дитина розглядається поглядом дорослого, й без дорослості дитячий світ не може бути зрозумілим. Це принцип не лише джерельної бази, але й світу, де права дитини відсутні й регламентовані лише у разі успадкування майна. Дитяча поведінка залежить від батьків. Дорослі визначають долю дитини. Однак існують важливі нюанси щодо дитячих проблем.

Найперше недоїдання вдаряє по неокріпленому дитячому організму, змінює поведінку дитини та ставлення до низки речей. Але, слід визнати, що неврожай мав вагому соціальну складову, він насамперед відображався на нижчих прошарках населення (бідних козаках, підданих селянах), на родинах вдів, де не було годувальників тощо. Ще дуже важливо: напевно, голод обіймав лише ті чи інші регіони Чернігівського чи Новгород-Сіверського намісництва і не був загальним лихом, як те ставало пізніше. За важливим джерелом - метричною книгою Георгіївської церкви містечка Бобровиця (Чернігівське намісництво) - за рівнем дитячої смертності можна визнати "важкі роки":

**Дитяча смертність у містечку Бобровиця (Георгіївський храм)
протягом 80-х рр. XVIII ст.**

Рік	Всього померло людей	З них дітей та підлітків до 17 років	Хлопчиків	Дівчаток	Примітки
1781	66	44	16	28	Вочевидь, сувора зима. Найбільша смертність в грудні.
1782	38	17	6	11	Повінь у квітні (потонув дячок із жінкою)
1783	35	12	8	4	
1784	91	68	38	30	
1785	31	17	12	5	
1786	72	44	33	11	
1787	37	18	12	6	Відносимо тут до дітей жителя бобровицького пономаря Дениса Гвоздова, померлого в 15 років.
1788	61	16	9	7	Вочевидь, дані неповні.
1789	67	35	19	16	Одна смерть через нещасну оказію: племінник Івана Карпехи стертий млиновим колесом.
1790	62	42	21	2 1	У Івана Рибакі 15-річного сина Власія убив кінь

*Таблицю складено за матеріалами
ДАЧО. - Ф.679, оп.1,спр.263. - Арк.116 - 128 зв.*

Відповідно виявляється, що найтяжчим був 1784 р., коли рівень смертності, у тому числі дитячої, був найвищим. Наступний, але вже менш складний рік (у даному разі дужче характерний для більшості північних українських регіонів) 1786, ще менші за смертністю 1781, 1788, 1789 та 1790 рр. Важливе зауваження, характерне для характеристики дитячої смертності в традиційних суспільствах: її рівень зазвичай високий і, як видно, перевищує в основному 50% загального рівня смертності.

Історіографічне висвітлення "голодних років" не надто істотне. Насамперед важливе зауваження щодо проблем неврожаїв у Новгород-Сіверському

намісництві даного часу зробив Олекса Нарочинський.⁵ Сучасний дослідник Едуард Острась узагалі малює сумну картину злиднів та низької врожайності того часу.⁶

Про неврожай та голодування в околицях містечка Мглин (Новгород-Сіверського намісництва) згадується в листопаді 1786 р. У рапортах місцевих чиновників йдеться про "мокrotное время" та несплату місцевими селянами податків.⁷ Дворянський засідатель Зінченко зазначав, що селяни хліб їдять рідко, в основному харчуються макухою з конопляного сім'я: надії, що обивателі зможуть протягнути до наступного літа, немає жодної.⁸

Голод 1788 р. має чимало історичних паралелей з пізнішими часами. Царський уряд для боротьби з голодом запровадив в адміністративних центрах хлібні комори, "магазини", де зберігалося збіжжя.

Недорід та сира погода 1787 р. спричинили велику потребу в харчах й смертельні випадки від голоду. Спочатку влада прагнула не зважати на такі ексцеси. Ціни на збіжжя хоч і зростали, однак хліб був у заможних господарствах.

11 лютого 1788 р. глиньський городничий Макар Шульгин написав велику доповідню в Чернігівське намісницьке управління. Він зазначав, що в містечку Глиньську та в селах Алексинцях, Савинцях, Волошківці, Хаминцях, Перекопівці, Артюхівці, інших люди бідного стану доведені до відчаю і їдять різні "суровые" та шкідливі для здоров'я харчі: гречану полову, лободу, гниле дерево. Однак у заможних людей хліба не бракує, і він прихований по хагах, бо через перекупників на хліб немає ціни. Шульгин пропонує й певну програму подолання голоду серед бідняків: змушувати хазяїнів, що тримають хліб для дорожчого продажу, продавати державним службам й пускати залишки хліба уроздріб. Це досить цікава ініціатива державного чиновника з посиланням на "державний інтерес" та "запобігання голоду". Знаючи субординацію й ставлення держави до сміливих ініціатив, городничий прохає "не поставити мнѣ в проступок" згідно з 30 пунктом "артикула воинского".⁹ Подібну ситуацію, але щодо Суразького повіту й місцевого чиновника, суразького ісправника Григорія Великошапки, 1786 р. яскраво переказує і Нарочицький¹⁰. Державні структури посилали перевірки й змушували до чіткої статистики кількості жертв.

Жебракування

Проблема жебраків та старцювання істотним чином посилюється на Лівобережній Україні у 80-х рр. XVIII ст. Традиційно кількість убогих, що прохали милостиню, мандрівних дяків і школярів, калік та сиріт в Гетьманщині була досить високою. При церквах існували шпиталі та школи, де подорожній міг отримати прихисток. Гетьман Кирило Розумовський, видатний проєктувальник альтернативних модернізаційних реформ 1758 р., прагнув використати цей великий прошарок. Під час своєї мандрівки Малою Росією гетьман побачив велику кількість дорослих і малолітніх, які просили милостиню. Малолітні були або сиротами, або відпущені батьками через убогість. Окремі особи, за визначенням канцеляриста гетьманської канцелярії, "заобыкши жить с малолѣтства в лѣности и тунеядствѣ", пристають в шпиталі та богадільні й, спілкуючись з іншими жебраками, розносять хвороби. Розумовський запропонував відправляти цих жебраків на суконну фабрику фон Штейна до Нових Млинів на роботу¹¹.

Але жебраків усякого кшталту, вочевидь, було чимало. Закони про заборону селянських переходів 3 травня 1783 р., реформування церкви та системи освіти, що особливо яскраво виявилися у другій половині XVIII ст., - обмежували вільне пересування й болісним чином ударили по "мандрівних прошарках". Потреба прохарчуватися долала численні заборони. Проблеми жебракування були тісно пов'язані з кліматичними умовами й приховували низку небезпек. Діти, що просили милостиню взимку, підпадали під небезпеку замерзнути. 16 січня 1788 р. двоє дітей Єфимії Морозихи Тимофій та Михайло з містечка Олишівки, що ходили просити милостиню до села Красного, дорогою померли. Лікар Петро Піддубник констатував смерть від голоду. Державна влада зреагувала вказівкою

поміщику Григорію Шрамченку, до якого були приписані ті діти, аби той не допускав своїх людей до такого стану. Але в цьому ж документі місцевий ісправник, ротмістр Столиця зазначав, що щодня у його садибі з'являються то шість, то десять чоловік жебраків за милостинею. Місцеві ж поміщики їх годувати не хочуть, а охоче роздають тільки білети, аби голодні шукали собі роботу.¹² Держава, не опікуючись підданими селянами, залишаючи їх напризволяще поміщикам під час голодних років не сприяла ані самим селянам, ані поміщицькому господарюванню, про що у другому десятилітті XIX ст. зазначав поміщик і син останнього гетьмана Олексій Кирилович Розумовський.¹³ Тут слід зробити вагому ремарку: за умовами Литовського статуту, що був основним правовим документом у даному регіоні (12 розділом, 20 артикулом за редакцією 1588 р.), коли поміщик не опікувався "челяддю" під час голоду, й та сама знаходила собі харч, то звідгоді вважалася вільною.¹⁴ Певно, цих норм ретельно не дотримувалися вже у 80-х рр. XVIII ст.

1788 р. голод відчувався навіть на родючих землях Полтавщини. За рапортом лохвицького городничого майора Івана Алгазіна, чимало козачих підсусідків, не маючи власних будинків, ходять із сім'ями під вікнами й просять милостиню, але цього року подібним чином роблять і посполиті, жебракування через голод поширюється.¹⁵

Отже, з певною обережністю слід визнати поширення старцювання під час голодних років й залучення дітей до випрохування милості.¹⁶ Однак тут слід згадати про спроби імперського уряду контролювати жебракування й обмежити його запровадженням сирітських опік після губернської реформи 1775 р., яка інтенсивно почала впроваджуватися на Лівобережній Україні у 80-х рр. XVIII ст. Так, зокрема, Чернігівське намісницьке правління 1790 р. заборонило вдовам та сиротам збирати милостиню й зазначило, що цими злиденними мають опікуватися сирітські суди.¹⁷

Втечі й переселення

Напевно найпоширенішою стратегією поведінки в даному разі була втеча з місцевостей, де панував голод, на родючі землі південної України чи в інші місця (донські станиці, Слобожанщину, південне Лівобережжя). Однак місцеві адміністрації та царський уряд прагнули прикріпити населення, ловили й карали утікачів. Селянські втечі в другій половині XVIII ст. були найпоширенішою формою соціального опору. Втікаючи, батьки, як ведеться, забирали з собою дітей. У Петрівку 1795 р. з села Миколаївки (Новгород-Сіверського намісництва) від поміщика Івана Якимовича, "почитая за невыгодность жить", утекли Федора та її донька Явдоха Пашенко.¹⁸ Колезький асесор із Мглинського повіту Григорій Косач у своєму рапорті зазначав щодо 1786 р., що унаслідок багатьох дощів в болотистих місцях його повіту стався неврожай на жито, але більшість селян може себе прохарчувати до наступних жнив, а хто не зможе засіяти: "для питания своего семейства принуждены пойти в степные мѣста."¹⁹ Подібним чином про продаж селянами "рухомості й скотини" й поодинокі втечі зазначав 1786 р. й мглинський повітовий дворянський предводитель Григорій Савицький.²⁰

Про селянські втечі з північного Лівобережжя існує низка вагомих робіт²¹. Василь Дубровський навіть присвячує кілька абзаців дитячим втечам. Не тільки окремі особи, але й цілі родини та поселення здійснювали "побіги". Окремо втікали й самі діти-сироти: 14-літній Петро з Варви, 10-літні Герасим, Ілля, Іван, Омелько й навіть 4-літній Василь - син померлого "Василя Кирилова свинаря", втікали на південь.²² На жаль, проблематика неврожаю, голоду як рушія таких втеч залишається нерозробленою.

Інші стратегії

Голод змушував батьків, а особливо вдів видавати дітей у заможніші родини. Так, 16 листопада 1786 р. міщанка містечка Середньої Буди, вдова Пелагія Процихіна віддала сина Степана (7 років) та доньку Явдоху (6 років) у родину диякона Троїцької церкви Євтихія Соловійова, заручившись добровільним

записом, що дякон буде виховувати дітей у "страхе Божієм", годувати й одягати, платити за них подушний податок.²³ Віддавання дітей за борги й забирання їх були, вочевидь, поширеним явищем.

У даному разі ми чітко розуміємо лише постановку питання, питання складного для розв'язання й інтерпретацій. Однак із наявного пласту ми бачимо прагнення зберегти дитину під час великих катастроф, втікаючи чи жебраючи разом із нею, віддаючи чи продаючи її іншим людям. Це досить вагомий спостереження для подальшого глибшого висвітлення ролі дитини в традиційному українському суспільстві.

Список скорочень:

ДАЧО - Державний архів Чернігівської області

ЦДІАК України - Центральний державний історичний архів України у місті Києві.

Джерела та література:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV - XVIII ст. - К., 1995. - Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. - С.50 - 55.
2. Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII в. (Кілька літописних записок) // Україна. - 1929. - Липень - серпень. - С.34 - 37.
3. Див. про державні заходи з цього приводу: Полное собрание законов Российской империи. - Т.ХІІІ. - № 9590. - С.28 - 30; № 9624. - С.72.
4. Див. Старицький М. Лихо (Картинка із життя голодних) // Киевская старина. - 1901. - Т. LXXXIII. - №5. - С.301 - 316.
5. Нарочницький О. Справи про "плодосіє земель" Новгород-Сіверського кам-ва за 1787-1796 (статистика врожаїв по намісництву за рр. 1787-1796) // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. - 1928. - Т.17. - С.243 - 276. Про голод на землях Новгород-Сіверського намісництва згадує Олексій Путро: див. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российской государства во второй половине XVIII века. - Киев: Выща школа, 1988. - С.21 - 22.
6. Див. мою рецензію на цю роботу: Маслійчук В. Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. - Донецьк, 2003.) // Український археографічний щорічник. - Київ, 2007. - Т.12. - С.803 - 807.
7. ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1475. - Арк.1.
8. ЦДІАК України. - Ф. 206, оп.1, спр.1474. - Арк.1 зв.
9. ЦДІАК України. - Ф.204, оп.5, спр.3494. - Арк.1 - 2 і зв.
10. Нарочницький О. Справи про "плодосіє земель" Новгород-Сіверського намісництва. - С.253 - 255. Див. також ЦДІАК України. - Ф.206, оп.3, спр.2762. - Арк.18 - 19; спр.2766. - Арк.1 - 114 (ретельна справа про розслідування).
11. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. - Ф.61, спр.728. - Арк.30 - 31.
12. ДАЧО. - Ф.74, оп.1, спр.28. - Арк.1, 2 і зв.
13. Шугуров Н. Отзвѣв графа А.К.Разумовского поводу неурожая // Киевская старина. - 1891. - Т. XXXV. - 12. - С.470 - 472.
14. Ось як лунає той артикул: "Хто бы в голодь челядь свою выгналъ. Тежь уставуемъ: если бы хто в голодь челядь свою неволную выбиль з дому прочь, не хотечи их кормити и переховывати, и тая челядь сама себе у голодь перекормила, таковыя вжо не мають быти неволные, але волными. А вед же тым обычаем, иж коли тую челед выбеть, тогды они оповедати то мають вряду кгородскому того повету або врядникомъ месткимъ, бурмистромъ або мешаномъ, иж ихъ выбиль, а панъ тое челяди не оповедает ли и не запишетъ на вряде утеченья ихъ, то вжо тая челядь волна маеть быти вечными часы". (цитую за <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm> правопис такий як і на електронній сторінці).
15. ЦДІАК України. - Ф.204, оп.5, спр.3581. - Арк.1.
16. Досить цікаву інформацію щодо залучення дітей по випрохуванні милостині маємо на прикладі однієї девіантки з Росії 1750 р.: П'ятого лютого 1750 р. відбувся сенатський указ: "Об учинении солдатской жене Марфе Архиповой наказания кнутом за кражу младенца". Солдатська жінка украла у солдата Федора Окорочкова "сына младенца 18 недель". Під час допиту Марфа визнала, що вкрала немовля для себе, збираючись йти до чоловіка у Петербург, щоб легше було просити милостиню...(Полное собрание законов Российской империи. - Спб., 1830. - Т.ХІІІ. - № 9706. - С.190 - 191).
17. ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1949. - Арк.1.
18. ЦДІАК України. - Ф.206, оп.5, спр.253. - Арк.3.

19 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1473. - Арк.1 зв.

20 Там само. - Арк.4.

21 Дубровський В. Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782-1791 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН №95). - К.: ДВУ, 1928. - С.367 - 401; Бойко А. Утечі селян старої Гетьманщини на Південь України наприкінці XVIII століття // Сіверянський літопис. - 1999. - №6. - С.131 - 133, тощо.

22 Дубровський В. Селянські втечі. - С.399; цікаво, що сам Дубровський зазначає: "Щодо зростання втечі, то на підставі відомостей, здається, можна тільки довести, що вона збільшується в 1787 - 1788 рр., цебто в перші роки другої Турецької війни, трохи падаючи в наступні роки" (С.401). Отже, Дубровський не визначає голод як основну причину селянських втеч цього часу.

23 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1923. - Арк.2, арк.7 і зв. - Угода.

СВІТОВИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ РИНКУ ОСВІТЯНСЬКИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Входження української освіти в європейський освітнянський простір, а також світові тенденції розвитку освіти зумовлюють необхідність істотних змін у системі освіти та суттєвого її оновлення. Кожна країна світу сьогодні має власний багатий досвід розбудови системи освіти. Аналітичне вивчення цього досвіду сприятиме збагаченню вітчизняної системи освіти, допоможе у вирішенні цілої низки проблем, які сьогодні постали перед формуванням ринку освітнянських послуг в Україні.

Одним з головних елементів механізму формування ринку освітнянських послуг є порядок та умови утворення її фінансової бази. Йдеться про визначення джерел фінансування, накопичення грошових ресурсів, напрямів використання.

Слід зазначити, що в США та європейських країнах існують дві базові системи фінансування ринку освітнянських послуг: з одного боку, фінансування забезпечує держава, а з іншого - забезпечення освіти фінансовими ресурсами може відбуватися не тільки з державного бюджету.

Аналіз досліджень і публікацій та невирішені частини проблеми. Серед вагомих досліджень зарубіжних вчених з питань фінансування освіти можна назвати праці Г.Беккера, Ч.Бексона, А.Вагнера, Дж.Вейзе, Є.Деннісова, П.Друкера, К.Ерроу, Дж.Кейнса, П.Самуельсона, Т.Шульца, В.Афанас'єва, В.Басова, С.Белякова, В.Єрошина, В.Жаміна, Е.Жильцова, С.Костяняна, С.Струмиліна, Д.Чупрунова.

Питанням теорії та практики фінансового забезпечення освіти, науки та соціальної сфери приділяли увагу українські економісти: С.Буковинський, О.Василик, Д.Вербя, В.Гейєць, В.Куценко, Е.Лібанова, І.Лук'яненко, І.Лютий, Н.Новіков, Т.Оболенська, К.Павлюк, Д.Полозенко, Г.П'ятаченко, П.Саблук, В.Федосов, О.Чубукова, І.Чугунов.

Завданням нашої статті є вивчення джерел фінансування освіти в інших країнах світу, визначення переваг і недоліків та виявлення їх впливу на формування ринку освітнянських послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. У Швеції усі навчальні заклади, що належать до системи суспільної освіти, повністю або частково фінансуються із державного та місцевого бюджетів, навчання у них безплатне [1, с.38]. Учні гімназій, вищих навчальних закладів або дорослі люди без середньої освіти, які повернулися до школи, отримують необхідну фінансову підтримку у тій чи іншій формі. Таку допомогу отримують тільки ті, хто її потребує. Характерною рисою саме шведської системи фінансової допомоги вищій освіті є те, що економічне становище батьків або одного з них жодним чином не враховується при визначенні розмірів фінансової допомоги студенту.